

МОВНО-КУЛЬТУРНА СПЕЦИФІКА ОНІМІВ УКРАЇНСЬКИХ ЧАРІВНИХ КАЗОК

Курушина Марина Анатоліївна,

канд. філол. наук

Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

У статті розглядається питання мовно-культурної специфіки ономастикону українських казок у зіставленні з російськими, відзначаються способи відображення вірувань, особливостей національного світосприйняття на матеріалі фольклорних власних назв.

Ключові слова: казковий онім, мовна картина світу, мовно-культурна специфіка.

Відмінності національних культур, мислення й способів мовного вираження ставали предметом вивчення лінгвістів та філософів XIX ст. (В. фон Гумбольдт, Г. Шухардт, Ф. Боас, Е. Сепір, Б. Уорф, Л. Вітгенштейн, Л. Вайсгербер, О. Потєбня та ін.). Значно розширився діапазон методів, матеріалу таких досліджень упродовж другої половини XX та на початку XXI ст. (В. Жайворонок, Л. Лисиченко, О. Селіванова, І. Голубовська, В. Конобродська, Н. Сологуб, А. Вежбицька, В. Телія, Є. Верещагін, В. Костомаров, Ю. Степанов, Д. Лихачов, В. Красних, Є. Бартмінський, Д. Айдачич), що зумовлено посиленням інтересу до специфічних рис кожної окремої нації в умовах глобалізації. Фольклор є засобом узагальнення життєвого досвіду, відображенням світогляду, а власні назви, уживані у фольклорних текстах, містять культурну інформацію, мають певні національні відмінності, є акумуляторами й ретрансляторами етнічних характеристик, що й зумовлює **актуальність** нашої розвідки.

Вивчення одиниць спеціальної лексики, зокрема власних назв як своєрідних культурних кодів нації, спричинює міждисциплінарний характер досліджень, матеріали таких розвідок можуть стати в нагоді при викладанні курсів з етнолінгвістики, когнітивної лінгвістики, міжкультурної комунікації. Ономастикон українських фольклорних текстів принагідно згадується в дослідженнях ще XIX ст., зокрема в роботах О. Афанасьєва, Ф. Буслаєва, О. Веселовського, В. Григоровича, В. Міллера, О. Потєбні, О. Соболевського, І. Срезневського, М. Соколова. Упродовж 60–70-х років XX ст. після певної перерви продовжується вивчення власних назв, однак іще (так само, як і в XIX ст.) переважно в описовому та етимологічному плані. Це, зокрема, роботи Л. Доровських "Географічні назви в російських народних казках" (1977 р.), Б. Кирдан "Антропоніми в українських народних думках" (1970 р.), Т. Кондратьєва "Власні назви в російському епосі" (1967 р.), Л. Рак "З топоніміки українських народних дум та історичних пісень" (1962 р.), О. Майсараш-Федишенець "Ономастика українського казкового епосу: (на матеріалах казок Андрія Калина)" (1978 р.).

Власне лінгвістичне вивчення фольклорних онімів розпочалося лише наприкінці XX ст. Упродовж останніх десятиліть усе більшу увагу мовознавців привертає мов-

на концептуалізація знань людини про світ і про себе в цьому світі. У такому контексті актуальності набуває когнітивний підхід до вивчення мовних явищ. Цим і пояснюється посилення інтересу до культурно маркованих одиниць як виразників певних специфічних рис народного світогляду. Так, слід згадати дослідження С. Лавриненко "Мовна картина світу в українській фантастичній казці" (1995 р.) та Є. Лутовіної "Картина світу в російській чарівній казці" (2000 р.). Спробу зіставлення онімів українських та російських чарівних казок здійснила О. Порпуліт [Порпуліт 2000]. Близькими до нашої теми є роботи О. Юдіна [Юдин 1997], Н. Тяпкіної [Тяпкіна 2006], Н. Хобзей [Хобзей 2002], О. Хомік [Хомік 2005], Н. Годзь [Годзь 2004], О. Горбачової [Горбачова 2008], О. Тиховської [Тиховська 2009].

Предметом нашої розвідки стали власні назви вибраних українських казок, що мають однакові мотиви із казками російськими. Для зіставлення текстів ми використали порівняльний покажчик сюжетів східнослов'янської казки (як скорочення використовуємо в тексті російськомовну аббревіатуру СУС) [Сравнительный указатель сюжетов 1979], покажчик сюжетів Андреева (за системою Аарне-Томпсона) [Андреев 1929]. Принагідно до аналізу залучаємо й казки інших народів.

Слід зазначити, що казки, як правило, містять контамінацію кількох сюжетів (чи мотивів), тому доцільним вважаємо порівнювати власні назви у межах цих мотивів, зважаючи на типовість учинків героїв, стандартність ситуацій. Отже, пропонуємо зіставити оніми українських та російських казок відповідно до сюжетних типів з метою виявити спільні й відмінні риси казкового ономастикону (подаючи власні назви й цитати, зберігаємо орфографію видань).

В українських казках "Карликова пищалка", "Бідняк і його товариші" [Українські народні казки 2006], "Летючий корабель" [Українські народні казки, легенди, анекдоти 1958], "Летючий корабель" (інший варіант) [Народныя южнорусскія сказки 1869, 78–85]; російських "Ванька" [Сказки и легенды пушкинских мест 1950, 241–253], "Про Замарашку" [Воронежские народные сказки и предания 1979, 69–73], "Летучий корабль" (записана в Пирятинському повіті) [Народные русские сказки 1984, 253–256] повністю або частково реалізований сюжетний тип СУС 513А, за яким шість (або інша кількість) чарівних товаришів-помічників допомагають герою одружитися, виконуючи складні завдання царівни або її батька.

Відповідно представлені такі власні назви: українські "Карликова пищалка" (*Іван, Всепоїдайло, Вседрижайло, Всевипивайло, Побігайло, Далекогляд, Далекометайло*); "Бідняк і його товариші" (*Я той, що в копиці воду складає, Я той, що зірниці порахую і межі зірницями все їму, Я той, що сяду коло чоловіка, та й не буде мене той чоловік видіти, Я той, що гухну – і на три метри мороз стане, Я той, що всю воду з керниці забирає, Я той, що відколи світ сонця, то я не наївся, Я той, що на мило ступає*); "Летючий корабель" (*Дурень, Слухало, Скороход, Об'їдайло, Обпивайло, Морозько, Той, що ніс дрова*); російські "Ванька" (*Васька, Гришка, Ванька, я могу охладат в один миг сильную жару, я много упиваю! третий голос и говорит, что много съедает, Один голос говорит, что умеет спящих людей с места на*

другое переключивать; второй говорит, что может жену ему отыскать в лесу; третий говорит, что может Ваньке жену отыскать среди рыбы), "Про Замарашку" (Я не наедаюсь хлеба. Приходится грызть камень; Я не напиваюсь воды. Приходится сосать втулу; Я – скороход. За 5–10 минут буду на краю белого света; Я слушаю, что делается на край белом свете; Я если выстрелю, то стрела улетит на край белого света; Я если открою, из меня ветер дунет, и я всех поморожу); "Летучий корабль" (Дурень, Слушаю, что на том свете делается (первый встречный), Да коли б я другую отвязал, так за один бы шаг весь свет перешагнул! (скороход), Как же, стану я стрелять близко! Мне бы застрелить зверя или птицу верст за тысячу отсюда: то по мне стрельба! (Стрелок); Эка! Этой воды на один глоток мне не станет (Объедало, Опивало), Да такие: коли разбросить их, так вдруг целое войско явится (товарищ дурня); Да это такая солома, что как ни будь жарко лето, а коли разбросашь ее – так зараз холодно делается: снег да мороз! (мужик с соломою); татарські "Камир-батир" (Стреноженный, Лучник, Седобородый, Бородатый).

Традиційним для казкового слов'янського ономастикону є ім'я Іван та його варіанти (Ваня, Ванька) на позначення головного героя, характерною є конотація "дурень", реалізована в назві Дурень. Для позначення чарівних товаришів використовуються різні моделі номінації (однокомпонентні чи багатокомпонентні). Однокомпонентні моделі є місткими номінаціями-характеристиками за виконуваною дією, причому частина таких номенів має оформлення іменника середнього роду на -о (на зразок Всеподайло, Обпивайло) – такі назви представлені й в українському масиві прізвиськ (наприклад, Небувайло, Нечитайло). Описові конструкції в українських текстах побудовані за відтворюваною складнопідрядною конструкцією "той, що". Вважаємо таку модель аналітичною евфемістичною номінацією, доволі поширеною в українському фольклорі: "тот, що на обрубині сидить (чорт), земний бог (чаклун), тот, що по гробах ходить (чортиця і хвороба), та, що сичит (змія)" [Хомік 2005, 9], також пор. "Той, що в корчах сидить" (поліщуки про нечистого), "Той, що прийшов по зиму" (одна з назв вітру на Поліссі) [Денисюк 2000]. Слід зазначити, що російські описові конструкції такої чіткої структури не мають, що, очевидно, пояснюється відсутністю сталої аналітичної евфемістичної моделі для називання природних явищ.

Цікавою є версія О. Афанасьєва, який бачить у казкових Обпивайлі, Об'їдайлі бога-громовика, Перуна. Таку думку заперечує М. Соколов, уважаючи її антиісторичною, але водночас зазначає, що ці прізвиська вказують на розгул під час святкування [Соколов 1887, 74]. Такі назви можуть відбивати специфічні слов'янські риси, проте поряд із ними живаються такі номени, як Морозко, Скороход чи Слухало, що свідчить про фізичні властивості персонажів, але аж ніяк не про етнічні особливості. Очевидно, ці назви сягають давнього періоду номінації з профілактичною метою. Татарські назви засвідчують розуміння цим народом етапів життя людини, зокрема чоловіка (відповідно молодість, юність, зрілість і старість).

Сюжетний тип СУС 433В: жінка народжує сина-рака (або равлика, змія, жабу тощо), потім дівчина звільняє його від чарів, головні герої одружуються, дружина спалює шкіру, чоловік зникає; у пошуках чоловіка дружина звертається до різних сил, знаходить коханого в іншій жінки, обмінює коштовні речі на можливість потрапити на ніч до чоловіка і лише на третю ніч розмовляє з ним. Такий сюжетний тип є в українських казках "Равлик", "Про пана Раковина", "Як женився рак", "Про дивовижного чоловіка Гору", "Жених-жаба" (схожий сюжетний тип СУС 440) та російській "Жених-заяц". В українських казках на позначення сил, що допомагають дружині знайти чоловіка, використовуються такі назви: Місяцева мама, Місяць, пташача мама, Чурупітка ("Равлик"); перша, друга, третя бабка, Сонце, Місяць, Вітер ("Про пана Раковина"); Сонцева мати, Сонце (Сонечко), Зоряна мати, Місяць, Місяцева мати, Попела (який має чотири ока: два спереду, два ззаду, на печі спить – тому, очевидно, назва пов'язана з "попіл") ("Про дивовижного чоловіка Гору"); Сонцева мати, Сонце, Місяць, Місяцева мати, Вітер ("Жених-жаба"). Слід зазначити, що в українському фольклорі, порівняно з російським, цей сюжетний тип представлений значно ширше, у різноманітних інтерпретаціях. У російському варіанті немає образів сонця, місяця тощо, усі функції виконує Баба-Яга, хоч у російських казках інших сюжетних типів оніми Сонце й Місяць зустрічаються, але в іншій ролі.

В ономастиконі казок відбився культ давнього поклоніння слов'ян Сонцю. Таке неодноразово відзначали дослідники, зокрема І. Срезневський в другому імені князя Володимира "Красне сонечко" убачав традицію поклоніння язичницькому богу Сонця. Більше того, у народних піснях назву "сонечко" по черзі мають хазяїн чи хазяйка, наречений чи наречена [Соколов 1887, 7]. Нерідко в фольклорних текстах можна бачити змагання героя із Сонцем; так само у "Слові о полку Ігоревім" Все-слав бореться з Хорсом (Сонцем) (осетинсько-персидське хурь-сонце); пор. болгарський фольклор, де юнак також змагається із Сонцем, і за допомогою швидкого коня й сонцевої сестри перемагає й одержує в нагороду сонцеву сестру. Характерним для названих казок є звернення героїні до матері Сонця чи Місяця як до посередника у спілкуванні з самими Сонцем чи Місяцем. "Інше втілення сонця – образ жіночий, образ господині-дружини місяця, матері зірок. Цей образ з'явився, як вважають учені, за часів матриархату. Сонце, місяць і зорі утворюють небесну родину" [Завадська 2002, 38]. У запропонованих для аналізу казках функціонують також Вітер, Зоряна мати, що свідчить про вірування в природні сили.

У зв'язку з означеним доречним уважаємо згадати казку "Дідо-всевідо" та, відповідно, образ Діда-всевіда. "Чеські казки зберегли образ діда-всевіда, тобто сонця, що все відає і бачить. Уранці сонце сходить у вигляді красивої дитини або молодого й прекрасного юнака зі світлим золотистим волоссям, а ввечері стає дідом" [Соколов 1887, 69]. У болгар є мати Сонця, пор. в українських казках Сонцева мати, Місяцева мати, Зоряна мати. В українських казках про Котигорошка, Покатигорошка говориться про все того ж Царя-Сонця, що повертається до своєї господи –

Сонцевої матері. За народними віруваннями Сонце перепливало небесне море, хвилі на золотому човні, ховаючись від очей, а на ранок знову поставало омолодженим; в українських фольклорних текстах сонце в морі купається [Афанасьєв 1995, 124], таке ж бачимо й в латиському фольклорі. Як уважає М. Соколов, пізніше народна уява створила сказання про Сонцеву матір, про сон Сонця, про те, що воно відпочиває на колінах старенької матері. "Сонце тут... Коли воно зайде, прийде сюди відпочити на ніч, ти можеш з ним поговорити... Ранком Сонечко молоде, сильне. Коли б ти з ним вранці стрітвся, воно б тебе спалило. Увечері Сонце вже не має тої сили, бо старіє..." [Казки зелених гір 1965, 37]. Саме такі народні уявлення відбилися в казкових образах. Цікаво, що настання спеки наші прашури пов'язували з тимчасовим заступанням Сонця його зятем, менш досвідченим (пор. латиське хмарне небо – сонцева служка).

В українських та російських казках спостерігаємо й різне пояснення природних явищ, зокрема червоного забарвлення сонця. У текстах зустрічаємо запитання, чому Сонце раніше сходило червоним, а тепер блідим. У російському варіанті казки "Котигорошок" Сонце по-чоловічому зацікавлено морською панною (у російському варіанті Анастасією), тому до викрадення дівчини сходило червоним, а тепер бліде. В українській казці "Про Анну Престоянну" морська діва дає завдання героєві з'ясувати відповідь на запитання, чому тепер Сонце сходить червоним, і Сонце пояснює: "Коли я рушаю з дому, випливаю на схід. Мені перестають дорогу змії. Я з ними держу війну. З пашч зміїв вогнем сапає – ним мене вони й розпечуть. Тому я вранці черлене. Знайшовся чоловік, що імів Анну Престоянну. А вона жила на дні Вогняного моря. Анна просила милостиво, тому змії не мали моці зі мною зустрічатися. Доки Анна Престоянна жила в морі, доки просила, я не сходило черленим. Відколи вона не просить, я схожу черленим..." [Казки зелених гір 1965, 37].

Незважаючи на наявність схожих чи навіть однакових сюжетів і мотивів, частина українських казок має своєрідне забарвлення, що зафіксовано, зокрема, у власних назвах. Так, наприклад, в українському казковому ономастиконі збережено давні уявлення про світобудову (образ Сонця, Сонцевої матері), бачення людиною себе в цьому світі (очевидно, табуйовані назви одержували описові форми, такі, як "Той, що" – пор. із евфемістичними одиницями на позначення чорта, а також змія, що в казках пізнішого періоду прирівнюється до чорта, у казках фіксується народна етимологія деяких географічних назв (Чорна Полонина – з обох боків гори ліси, а верхівка чорна; зберігаються давні топоніми типу Чорне море – очевидно, Чермне), часових понять (наприклад, Північ – половина ночі). Усе це дає підстави говорити про своєрідність української ономастичної картини світу.

Завершуючи цю розвідку, слід, очевидно, відзначити необхідність зіставлення фольклорних матеріалів не тільки за регіональними параметрами, а й за часом побутування, оскільки усні тексти, передаючись, могли втрачати певні риси й набувати нових, по-новому переосмислюватись і мати, відповідно, інше забарвлення.

В статье рассматриваются вопросы языковой и культурной специфики ономастикона украинских сказок в сравнении с русскими, определяются способы отображения верований, особенностей национального мировосприятия в фольклорных именах собственных.

Ключевые слова: сказочный оним, языковая картина мира, языковая и культурная специфика.

The article observes the features of proper names in Ukrainian fairy-tales. Proper name is a fragment of language world model. The modes of reflection of national peculiarity are being studied.

Key words: fairy-tales' onyms, language world model, the cultural peculiarity of the language unit.

Література:

1. Андреев Н. П. Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне / Н. П. Андреев. – Л., 1929 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ru-skazki.ru/andreev-types-of-folktales.html>.
2. Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов : в 3 т. Т. 2 / А. Н. Афанасьев. – М. : Современный писатель, 1995.
3. Бондарец Е. А. Лексико-семантическая структура мифологизмов в восточнославянском фольклоре (на материале сборников заговоров) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец.10.02.01 "Русский язык" / Елена Анатольевна Бондарец. – Тюмень, 2004. – 19 с.
4. Годзь Н. Б. Культурні стереотипи в українській народній казці : автореф. дис... канд. філос. наук : спец. 09.00.04 "Філософська антропологія, філософія культури" / Наталія Борисівна Годзь. – Х., 2004. – 19 с.
5. Горбачева О. Г. Ономастическое пространство русских народных и авторских сказок : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец.10.02.01 "Русский язык" / Ольга Геннадьевна Горбачева. – Брянск, 2008. – 22 с.
6. Денисюк І. Міфологічні істоти у топонімах та фольклорі Волинського Полісся / І. Денисюк // Загароддзе – 2: Матеріялы навукова-кразнаўчай канферэнцыі "Палессе – скрыжаванне культур і часу". 25–27 верасня 1999 г. – Пінск : Тэхналогія, 2000. – С. 56–59.
7. Завадська В. 100 найвідоміших образів української міфології / В. Завадська, Я. Музиченко, О. Таланчук, О. Шалак. – К. : Орфей, 2002. – 448 с.
8. Казки зелених гір / запис, упорядкування та редакція П. В. Лінтура, І. М. Чендея. – Ужгород, 1965. – 237 с.
9. Народные русские сказки А. Н. Афанасьева : в 3 т. Т. 2. – М. : Наука, 1985. – С. 28–30.
10. Народные южнорусские сказки / издалъ И. Рудченко. – Киевъ, 1869. – Вып. I. – С. 78–85.
11. Новиков Н. В. Образы восточнославянской волшебной сказки / Н. В. Новиков. – Л. : Наука, 1974. – 256 с.
12. Понятенко П. Культура, національність та асиміляція / П. Понятенко. – Вінніпег : Українська видавнича спілка, 1917. – 50 с.
13. Порпуліт О. Ономастичний простір українських чарівних казок (у зіставленні з російськими казками) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Олена Порпуліт. – К., 2000. – 20 с.
14. Пропп В. Я. Указатель сюжетов / В. Я. Пропп // Народные русские сказки А. Н. Афанасьева. – М., 1958. – Т. 3. – С. 454–502.
15. Пропп В. Я. Морфология сказки: Исторические корни волшебной сказки / В. Я. Пропп. – М. : Лабиринт, 1998. – 521 с.
16. Сказки и легенды пушкинских мест: Записи на местах, наблюдения и исслед. В. И. Чернышева / под общ. ред. Комиссии АН СССР. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – С. 241–253.
17. Соколов М. Старо-русские солнечные боги и богини: Историко-этнографическое исследование / Михаил Соколов. – Симбирск : Тип. А. Т. Токарева, 1887. – 179 с.
18. Сравнительный указатель сюжетов "Востоочнославянская сказка" / сост.: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Л. : Наука, 1979. – 440 с.

19. *Тиховська О.* Система персонажів чарівних казок Закарпаття: психоаналітичний аспект : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.07 "Фольклористика" / Оксана Михайлівна Тиховська. – Л., 2009. – 22 с.
20. *Тяпкіна Н. І.* Демонологічна лексика української мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Наталя Іванівна Тяпкіна. – Запоріжжя, 2006. – 20 с.
21. Українські народні казки, легенди, анекдоти / за ред. чл.-кор. АН УРСР проф. П. М. Попова. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1958. – С. 112–119.
22. Українські народні казки: Книга 10. Казки Буковини / записав, упорядкував і літературно опрацював Микола Зінчук. – Тернопіль : Богдан, 2006. – 496 с.
23. Українські народні казки: Книга 2. Казки Гуцульщини / записав, упорядкував і літературно опрацював Микола Зінчук. – Львів : Світ, 2004. – 312 с.
24. *Хобзей Н.* Гуцульська міфологія : етнолінгвістичний словник / Н. Хобзей. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2002. – 216 с.
25. *Хомік О. Є.* Український вербальний оберг: семантика і структура : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Олена Євгенівна Хомік. – Харків, 2005. – 22 с.
26. *Юдин А. В.* Ономастикон русских заговоров : имена собственные в русском магическом фольклоре / А. В. Юдин. – М., 1997 – 319 с.